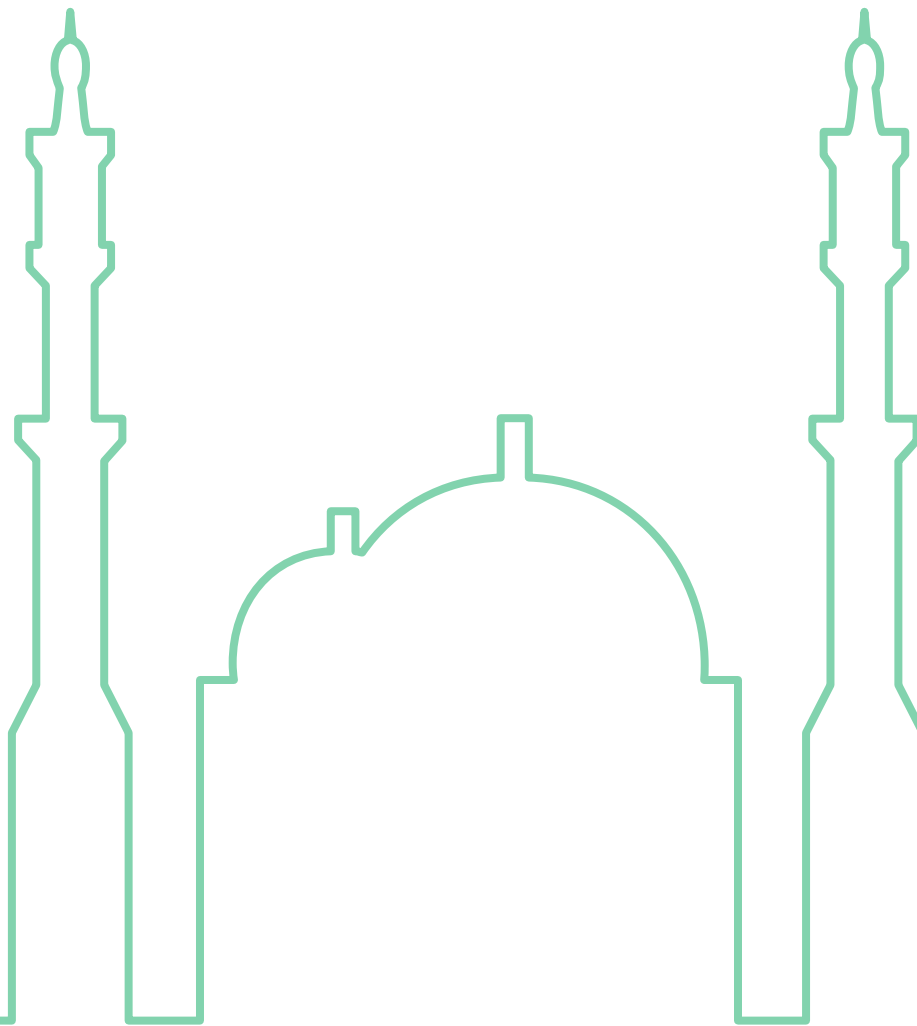

PEDAGOGISCH KWALITEITSKADER MOSKEEONDERWIJS

Streven naar wat het beste is: **het belang van een kwaliteitskader**

In dit document beschrijven we de contouren van een kwaliteitskader voor moskeeonderwijs gebaseerd op (wetenschappelijke) literatuur en praktijkkennis door de jaren heen. Onder moskeeonderwijs verstaan we informeel islamitisch onderwijs uitgevoerd door (vrijwilligers van) moskeeorganisaties. We hebben het kwaliteitskader opgesteld vanuit Kennisplatform Inclusief Samenleven (KIS) in samenwerking met islamitische organisaties en experts. Bij het samenstellen ervan gebruikten we pedagogische en onderwijskundige studies, evenals bronnen uit de islamitische kennistraditie. Het streven naar wat het beste is (*ihsān*) vormt immers het hart van het islamitisch onderwijs. Het streven naar vermeerdering van kennis is ook een belangrijke religieuze behoefte van islamitische ouders. Daarnaast moet hedendaags onderwijs waaronder ook informeel onderwijs zich uiteraard rekenschap geven van de bestaande kennis over de ontwikkeling van het kind. En daarnaast streven moskeeorganisaties toenemend openheid na over hun onderwijs tegenover ouders en kinderen.

Hiermee is de meerwaarde gegeven van dit kwaliteitskader, een kennisbasis die houvast kan bieden om stapsgewijs de kwaliteit van het moskeeonderwijs verder te verbeteren. Het uitgangspunt daarbij is dat de moskeeorganisaties geheel zelf eigenaar zijn van het proces: zij kunnen op basis van dit kwaliteitskader werken aan toespitsing op de eigen situatie en behoeften. Aanvullend kan via verschillende tools gewerkt worden aan invulling op onderdelen, zoals visieontwikkeling, profiel van docenten, opzetten van het proces en een nulmeting.

1.1 Achtergrond van het kwaliteitskader

Dit kwaliteitskader is tot stand gekomen via verschillende routes en in verschillende fases. Allereerst is literatuuronderzoek gedaan naar verschillende thema's.

- 1 Moskeeonderwijs in de westerse context
- 2 Pedagogische en onderwijskundige studies naar de organisatie van kwalitatief goed (informeel) islamitisch onderwijs
- 3 Een online search naar de aanwezige Nederlandse en Engelstalige websites met informatie over moskeeonderwijs
- 4 Bronnen uit de islamitische kennistraditie die betrekking hebben op onderwijs en pedagogiek

Daarnaast hebben twee moskeeën in Rotterdam en Utrecht deelgenomen aan een pilottraject. Dit traject bestond uit interviews en focusgroepen met bestuur, onderwijscommissie en individuele docenten. De bevindingen uit deze gesprekken zijn als praktijkkennis toegevoegd aan de aanwezige literatuurkennis. Deze activiteiten vormden de kennisbasis waarop de eerste versie van het kwaliteitskader is gebaseerd. Deze eerste versie is vervolgens besproken met zes experts uit de moskee- en onderwijswereld. De belangrijkste feedback van de experts op het stuk was dat het document beter afgestemd kon worden op de religieuze beleving van moslims in de context van het moskeeonderwijs. Dit punt is vervolgens opgepakt in vier sessies met twee vaste experts, waarin het document is herzien en aangevuld met relevante stukken en informatie. Na deze expertsessies hebben de onderzoekers van KIS nog een laatste (redactie)slag gemaakt en het document afgerond.

1.2 Doelstelling van het kwaliteitskader

Het doel van het kwaliteitskader is bijdragen aan verbetering van de kwaliteit van het moskeeonderwijs en andere informele vormen van islamitisch onderwijs. Het gaat daarbij om versterking van de pedagogische kwaliteit van dit onderwijs en van de kennis, vaardigheden en houding van de docenten (*mu'allim/hoca*) die dit onderwijs vormgeven. Daarbinnen ligt het accent op twee elementen in het bijzonder: de te hanteren pedagogisch-didactische stijl en de verbinding van de leefwereld van leerlingen binnen en buiten de moskeeën. Met de pedagogisch-didactische stijl doelen we op een effectieve en als veilig en prettig ervaren interactie tussen docenten en leerlingen. Het tweede element betreft de aansluiting van het moskeeonderwijs op de leefwereld van jongeren met oog voor hun meervoudige identiteitsbeleving. De nadere beschrijving van beide elementen is gestoeld op de bredere pedagogisch-didactische kijk vanuit de onderwijskunde en de islamitische pedagogische literatuur.

1.3

Verbetering van het moskeeonderwijs

De principes van (zelf)verbetering (*ihsān*) en kwaliteitsborging (*itqān*) zijn diepgeworteld in de islamitisch traditie van educatief leiderschap.¹ Daarnaast zijn er een aantal ontwikkelingen die het belang onderstrepen van blijvend werken aan de kwaliteit van het moskeeonderwijs. We zien een toename van het aantal kinderen en ouders binnen de verschillende moslimgemeenschappen in Nederland die een kwalitatief goed moskeeonderwijs wensen. Vooral de nieuwe generatie ouders is kritischer.² Daarnaast zijn deze ouders vaak in Nederland opgegroeid en opgeleid en meer verbonden met de samenleving als actief burger.³ Ze verwachten goed en gedegen onderwijs, in een fijn pedagogisch klimaat dat aansluit bij de leefwereld van de kinderen en de bredere Nederlandse burgermaatschappij (*civil society*). Aansluiting bij de leefwereld van kinderen is ook van belang voor hun motivatie en prestaties. Een onderwijsaanbod waarin de behoeften en ontwikkeling van het kind centraal staan en aanbod dat aansluit op het ontwikkelingsniveau en de leefwereld van de kinderen zijn belangrijke voorspellers voor onderwijssucces.⁴ De uitgangspunten van adaptief onderwijs, waarbij rekening gehouden wordt met de eigenheid en het niveau van individuele kinderen, liggen tevens verankerd in de islamitische kennistraditie, zoals in de klassieke werken van de islamitische theoloog al-Ghazali (d. 1111).⁵

Figuur 1: het belang van werken aan verbetering moskeeonderwijs

Toename aantal moslims en diversiteit binnen de moslim gemeenschap.

Ouders verwachten kwaliteit en openheid over de opzet en methode van de lessen en resultaten.

De kinderen raken meer gemotiveerd als het onderwijs beter aansluit bij hun leefwereld en ontwikkeling.

Streven naar het beste (*ihsān*) is een belangrijk uitgangspunt binnen de islam.

De bovengenoemde ontwikkelingen maken dat bestuurders van moskeeën voor verschillende vragen staan:

- 1 Hoe krijgen we meer regie op de kwaliteit van het moskeeonderwijs?
- 2 Hoe krijgen we voldoende en ook de beste mensen voor de klas?
- 3 Hoe kunnen we aansluiten bij de leefwereld van kinderen?

1 Saeeda Shah, *Education, Leadership and Islam: Theories, Discourses and Practices from an Islamic Perspective* (New York: Routledge, 2006).

2 Marjolijn Distelbrink, Mehmet Day, Mariam Badou, Amber Cové, Jamila Achahchah en Trees Pels, *Moeders van de tweede generatie: hun waarden en behoeften aan steun* (Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving, 2020).

3 Mario Peucker en Shahram Akbarzadeh, *Muslim Active Citizenship in the West* (New York: Routledge, 2014).

4 Marjolein Duenk, Simone Doolaard, Annemieke Smale-Jacobse en Roel J. Bosker, *Differentiation Within and Across Classrooms: A Systematic Review of Studies into the Cognitive Effects of Differentiation Practices* (Groningen: RUG/GION, 2015).

5 Abu Muhammad al-Ghazali, *Ihya' 'ulum al-din* (De heropleving van de islamitische wetenschappen) (Djedda: Dar al-Minhaj, 2015). Al-Ghazali was een invloedrijke islamitisch theoloog die aan de wieg stond van het klassieke *madrassa* onderwijscurriculum. Zijn werken, waaronder de *Ihya'*, worden nog veelvuldig gelezen en bestudeerd door moslims en mosliminstellingen in de gehele islamitische wereld. De *madrassa* was de klassieke universiteit in de premoderne islam, maar kan vandaag staan voor elke islamitische onderwijsinstelling.

1.4

Hulpmiddel voor moskeeën

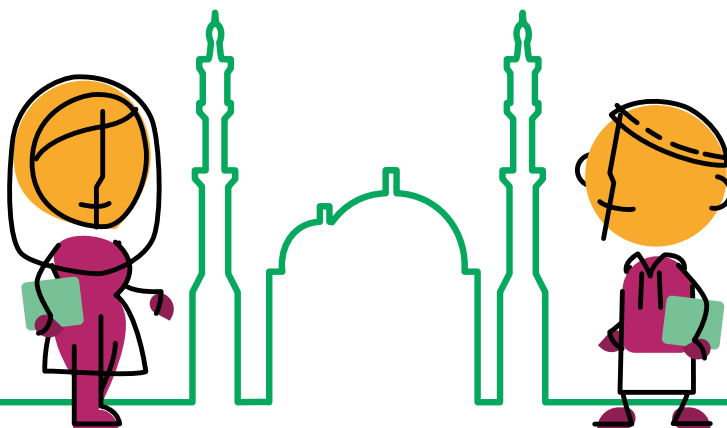
Dit kwaliteitskader kan moskeeën – in heldere stappen – een basis bieden en helpen bij de verbetering van het moskeeonderwijs. Moskeeën kunnen hier vervolgens zelf mee aan de slag. Het kwaliteitskader is geen blauwdruk, maar een kennisbasis waar moskeeën in eigen tempo en met eigen keuzes gebruik van kunnen maken. De volgende uitgangspunten voor proces en inhoud zijn daarbij leidend:

Het gaat om een *ontwikkelp proces* van *moskeeën* zelf

Het kwaliteitskader biedt een basis voor maatwerk per (moskee)organisatie of koepel. Verdere invulling vindt plaats in aansluiting op de mogelijkheden en behoeften van moskeeën, docenten, ouders en leerlingen. Dit proces kan geleidelijk gaan in een stap voor stap aanpak. Het is niet aan te raden om alles in een keer te veranderen, omdat elke stap de nodige tijd en aandacht vergt.

Het gaat zowel om *pedagogische* beginselen als om die vanuit de *islamitische kennistraditie*

De islamitische kennistraditie biedt belangrijke uitgangspunten voor het kwaliteitskader. De educatieve uitgangspunten die een centrale rol spelen in de islamitische kennistraditie zijn: inhoudelijke kennisontwikkeling (*ta'lim*), goedgemanierdheid en positieve sociale omgangsvormen (*ta'dīb*), morele opvoeding en karakterontwikkeling (*tarbiya*) en spirituele zuivering (*tazkiyya*). Er zijn aanvullende islamitische onderwijsprincipes, maar deze vier kunnen worden aangemerkt als het meest centraal en veelomvattend.⁶ Daarnaast reikt de islamitische kennistraditie ook handvatten aan voor burgerschapsontwikkeling, sociale cohesie en participatie in de bredere samenleving, zoals bijvoorbeeld blijkt uit werken van de bekende islamitische historicus en socioloog Ibn Khaldun (d. 1406).⁷

6 Fella Lahmar, "Islamic Education: An Islamic "Wisdom-Based Cultural Environment" in a Western Context," *Religions* 11, no. 8 (2020): 1-15, <https://doi.org/10.3390/rel11080409>; Mark Halstead, "An Islamic Concept of Education," *Comparative Education* 40, no. 4 (2004): 517-529, <https://doi.org/10.1080/0305006042000284510>.

7 Abd al-Rahman ibn Khaldun, *Al-Muqaddima* (De introductie) (Beiroet: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, 1993). Ibn Khaldun was een van de eerste wetenschappers die een systematische theorie ontwikkelde over sociale cohesie en samenhang (*ʿaṣabiyya*) en zou invloed uitoefenen op latere westerse sociologen en historici, zoals Arnold J. Toynbee (d. 1975) en Ernest Gellner (d. 1995). *Al-Muqaddima* was een historisch-filosofische introductie op zijn grotere wereldgeschiedenis *Kitab al-ʿibar* (Het boek der lessen).

1.5 Onderdelen van het kwaliteitskader

Het kwaliteitskader bestaat uit vier inhoudelijke onderdelen:

- 1 De visie op het onderwijs
- 2 Pedagogisch-didactische aandachtspunten
- 3 Het onderwijsprogramma
- 4 Belangrijke randvoorwaarden

De visie op het onderwijs betreft het kader dat alle betrokkenen houvast biedt. De visie omvat de uitgangspunten waarop het onderwijs is gebaseerd, met leidende vragen als: wat willen we bereiken en hoe willen we dat bereiken in de lesaanpak en omgang met de kinderen? Het tweede onderdeel vormen de pedagogisch-didactische aandachtspunten. Het derde onderdeel omvat het lesprogramma, de gebruikte methoden en bijbehorende materialen. Het vierde onderdeel gaat over cruciale randvoorwaarden voor het succes van het onderwijs. Daartoe rekenen we zaken als ouderbetrokkenheid, het profiel en de competenties van de (vrijwillige) docenten, faciliteiten en de organisatorische context.

Het kwaliteitskader biedt vooral inzicht in wat vanuit een pedagogisch perspectief belangrijk is voor (de ontwikkeling van) het kind. Daarbij is telkens gekeken naar hoe wetenschappelijke pedagogische inzichten te koppelen zijn aan pedagogische inzichten uit de islamitische kennistraditie. Zoals gezegd gaat het bij verbetering van de pedagogische kwaliteit om een stapsgewijs proces. Keuze van prioriteiten is nodig, omdat niet alles in een keer kan worden opgepakt. Het kader helpt moskeeën om goed voorbereid en rekening houdend met de eigen situatie zelf keuzes te maken. Het kwaliteitskader omvat daarbij ook enkele handreikingen die op specifieke onderdelen concreter houvast bieden om aan de slag te gaan. Vanaf medio 2022 zijn de volgende vier instrumenten beschikbaar:

Handreiking procesaanpak: handvatten voor het opzetten en organiseren van een veranderproces

Nulmeting: een instrument om aan het begin van het proces de startsituatie systematisch in beeld te brengen

Ontwikkelen van een pedagogische visie: beschrijft wat met een pedagogische visie wordt bedoeld, hoe deze kan worden opgesteld en wat belangrijke aandachtspunten zijn

Profiel docenten: een basis voor het opstellen van een profiel van de (te werven) docenten

(klik op de instrumenten om ze te kunnen downloaden)

Onderdeel 1:

Visie op het moskeeonderwijs

Goed onderwijs komt niet toevallig tot stand. Er ligt een visie aan ten grondslag die bestaat uit onderwijsidealen die richting geven aan het concreet vormgeven van het onderwijs. Het is van belang dat de visie als gemeenschappelijk wordt ervaren en gedragen wordt door docenten, ouders, bestuur en overige vrijwilligers. Dit betekent dat er een gezamenlijke taal en basis bestaat voor een succesvolle en prettige samenwerking, evaluatie van en reflectie op de lespraktijk. Ook helpt de visie bij het werven, trainen en begeleiden van geschikte docenten.

Een onderwijsvisie houdt in dat systematisch en coherent is nagedacht over zaken als de aard en doelen van het onderwijs, de kwaliteit van de lesomgeving, de rol van docenten en ouders en de relatie tussen docenten en leerlingen.⁸ Maar het betekent eveneens dat er goed is nagedacht over bijvoorbeeld de grote lijnen van het lesprogramma, de inhoud van vakken en het doorlopen van leerlijnen.⁹ Breder gezien, kijkt een onderwijsvisie niet alleen naar de leerling en de onderwijsinstelling zelf, maar ook naar de bijdrage die de onderwijsinstelling (en dus ook de moskee) levert aan het bevorderen van het samenleven en sociale cohesie.¹⁰

Voor een islamitische onderwijsvisie geldt dat deze gegrond is in de eigen kennistraditie, die gebaseerd is op het islamitische wereldbeeld met haar specifieke visie op kennis, het bestaan en mensbeeld.¹¹ Zo spreekt de islamitische kennistraditie bijvoorbeeld uitvoerig over de doelen van het onderwijs en de onderlinge samenhang tussen verschillende vakken (*'ulūm*), bijvoorbeeld in het beroemde werk van al-Zarnuji (d. 1223).¹² Centrale doelen van onderwijs in de islam zijn het opheffen van onwetendheid (*al-jahl*) en karakterontwikkeling (*al-akhlāq*).¹³ Voor wat betreft het curriculum dient er vanuit de islamitische kennistraditie een logische en coherente doorlopende leerlijn te zijn. Deze dient leerlingen de gelegenheid te geven om eerst basiskennis en vaardigheden op te doen, bijvoorbeeld over taal (*lughā*), communicatieve vaardigheden (*balāgha*) en logisch redeneren (*manṭiq*), alvorens de diepte in te gaan bij inhoudelijke vakken, zoals Qur'an exegese (*tafsīr*), theologie (*kalām*) of de bestudering van profetische overleveringen (*ḥadīth*).¹⁴ Voor het moskeeonderwijs aan jonge kinderen in Nederland, dat in de meeste gevallen een beperkt aantal uur per week betreft, zijn niet alle boven genoemde aspecten in dezelfde mate van toepassing. Wel denken we dat het belangrijk is om bij de ontwikkeling van een pedagogische visie op moskeeonderwijs deze uitgangspunten vanuit de islamitische kennistraditie als basis te gebruiken.

8 Roger Marples (red.), *The Aims of Education* (London: Routledge, 2000); Randall Curren (red.), *A Companion to the Philosophy of Education* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2002).

9 Nigels Blake, Paul Smeyers, Richard D. Smith en Paul Standish, *The Blackwell Guide to the Philosophy of Education* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2003). Een leerlijn houdt in dat er concrete leerdoelen worden vastgesteld die aangeven wat een kind moet kennen en kunnen na het afronden van een bepaalde les of activiteit. Bij een doorlopende leerlijn zorg je ervoor dat de lesstof van lessen of activiteiten goed bij elkaar aansluiten. Meer informatie hierover is te vinden op de website van SLO: het landelijk expertisecentrum leerplanontwikkeling (www.slo.nl).

10 Zie voetnoot 7.

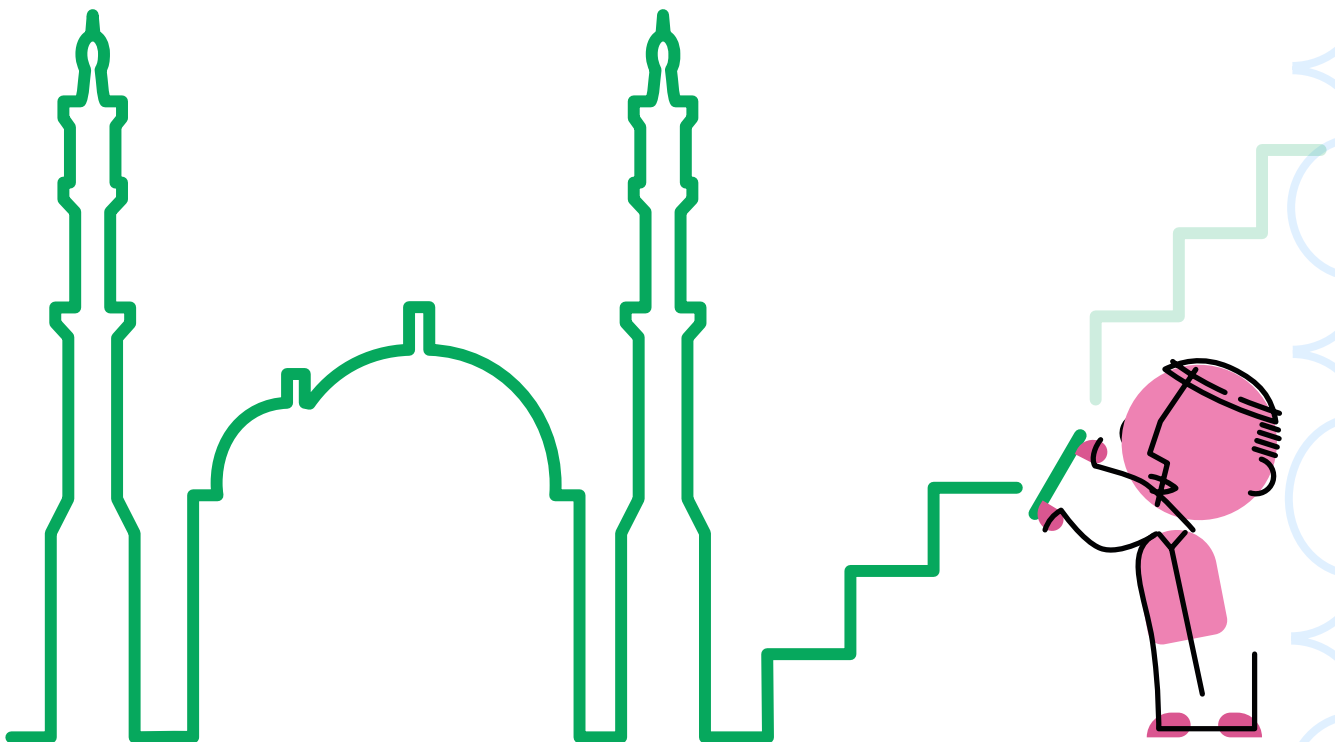
11 Farah Ahmed, "An Exploration of Naquib al-Attas' Theory of Islamic Education as *Ta'dīb* as an 'Indigenous' Educational Philosophy," *Educational Philosophy and Theory* 50, no. 8 (2018): 786-794, <https://doi.org/10.1080/00131857.2016.1247685>.

12 Burhan al-Din al-Zarnuji, *Ta'lim al-muta'allim: Tariq al-Ta'allum* (Instructies voor de student: De methode voor leren) (Beiroet: Al-Maktab al-Islami, 1981). Al-Zarnuji was een bekende moslimtheoloog en pedagoog die vooral door dit werk beroemdheid verwierf. Zijn werk wordt ook vandaag nog veelvuldig gelezen en bestudeerd in een traditionele *madrasa* onderwijssetting (zie voetnoot 5).

13 Al-Zarnuji, in Bradley J. Cook (red.), *Classical Foundations of Islamic Educational Thought*, vert. G. E. Von Grunebaum en Theodora M. Abel (Provo, Utah: Brigham Young University Press, 2010), 113.

14 Hamza Karamali, *The Madrasah Curriculum in Context* (Abu Dhabi: Kalam Research & Media, 2017). Voor doorlopende leerlijn, zie voetnoot 9.

De visie op onderwijs in de islamitische kennistraditie is gestoeld op zowel de heilige teksten van de islam (*naql*) als het rationele denken (*'aql*). De Qur'an en de Soenna (de overleveringen van de profeet Mohammed), bevatten tal van verwijzingen die hierop duiden. Dat geldt ook voor de begrippen 'dienen' en 'bedienen'. Dienen verwijst naar de aanbidding van Allah als ultieme en meest verheven doel voor de mens, zoals uit het volgende vers uit de Qur'an¹⁵ kan worden opgemaakt: *'Ik heb de mensen en de djinn slechts geschapen om Mij te dienen'* (51:56). Bedienen heeft betrekking op de dienstbaarheid voor de medemens, zoals beschreven in de Qur'an *'Opdat de een de ander in dienst neemt'* (43:32). Zowel bij dienen als bedienen spelen opvoeding, vorming en onderwijs een belangrijke rol. De profeet Mohammed verwoordt dit principe van dienstbaarheid als volgt: *'De beste mensen zijn degenen, die de mensen het meeste van nut zijn'*.¹⁶

Met de visie op het onderwijs legt de moskee de pedagogische, onderwijskundige en theologische uitgangspunten vast, als basis voor de vormgeving van het onderwijs, die elke docent in acht dient te nemen. De visie omschrijft ook wat het doel is van onderwijs gerelateerd aan de verschillende ontwikkelingsfasen van het kind. Wat zouden leerlingen aan minimale kennis en vaardigheden moeten meekrijgen? Hoe hangt het onderwijsaanbod samen met het leeftijd- of clusterniveau? Het is zeer aanbevelenswaardig om de einddoelen en uitgangspunten van het moskeeonderwijs structureel in de visie te benoemen. Deze vormen de leidraad voor de (door)ontwikkeling van de inhoud van het onderwijs, het lesprogramma en de materialen, de pedagogisch-didactische uitgangspunten (inclusief normen en waarden over de verbinding met de bredere samenleving), de waarborging van de onderwijskwaliteit en de betrokkenheid, afstemming en samenwerking met ouders. Een visie is dus de kijk van de moskee op het moskeeonderwijs en beschrijft hoe de moskee het onderwijs ziet. In het instrument "Visie" is beschreven hoe je een succesvolle en complete visie op het onderwijs kan ontwikkelen.

15 De vertalingen van verzen uit de Qur'an in dit kwaliteitskader zijn overgenomen van de vertaling van Fred Leemhuis, De Koran (Spectrum, 2013).

16 Sulayman al-Tabarani, *al-Mu'jam al-awsat*, 5937 (Beiroet: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, 2012).

Onderdeel 2: **Onderwijsprogramma**

1 Onderwijsdoelen en –inhoud

Elk onderwijs begint met het vaststellen van de hoofd- en subdoelen die worden nagestreefd voor de leerlingen, in het algemeen maar ook per thema, vak of niveau. Wat wil je op korte en lange termijn de leerlingen onderwijzen? Wat zijn uiteindelijk de einddoelen geformuleerd vanuit religieus en pedagogisch-didactisch oogpunt? Hierbij is een vorm van beginmeting van belang om vast te stellen op welk niveau individuele kinderen het onderwijs binnenkomen, vooral als het bijvoorbeeld gaat over het leren van de Arabische taal of het reciteren en memoriseren van verzen (soera's) uit de Qur'an. Maar ook om beter zicht te krijgen op wat de kinderen hebben geleerd aan het einde van het onderwijstraject.

In moskeeonderwijs is vaak aandacht voor de ontwikkeling van religieuze basiskennis, bijvoorbeeld over hoe te bidden of de basisprincipes van de islamitische geloofsleer. Daarnaast wordt er regelmatig aandacht besteed aan de Arabische taal en het leren (reciteren) van de Qur'an. Naast deze meer expliciete onderwerpen is er vaak meer of minder expliciet aandacht voor op de religie geïnspireerde morele (identiteits)vorming. Vragen om te beginnen zijn: hoe ziet het onderwijs op deze vlakken eruit? Maar ook: hoe komen de leerdoelen tot uiting in (de onderdelen van) het onderwijsprogramma, wat leren de leerlingen op de voornoemde gebieden? Kent het programma een doorlopende leerlijn door de jaren heen?

2 Lesprogramma en materialen

Verbetering van het onderwijs kan niet zonder een systematische vormgeving ervan, in de vorm van een bij de doelen aansluitend lesprogramma, passende methoden en materialen. Vanwege de schaarste van geschikt, pedagogisch verantwoord en kwalitatief hoogstaand onderwijsmateriaal zijn moskeeën vaak aangewezen op het zelf ontwikkelen van lesmateriaal, waardoor het niet altijd van het gewenste niveau is. Sommige moskeeën schaffen reeds bestaande lesmethoden aan (al dan niet via koepelorganisaties). Ook dan is het niet altijd vanzelfsprekend dat het materiaal van afdoende kwaliteit is. Belangrijke vragen die de moskeeën kunnen stellen bij de beoordeling van al dan niet zelf ontwikkelde lesmaterialen en het lesprogramma in bredere zin zijn:

- A** *Is er een meerjarenprogramma (uitsplitst in verschillende vakken, met een doorlopende leerlijn)?*
- B** *Is het programma afgestemd op de leeftijd en capaciteiten van de kinderen?*
- C** *Is het lesprogramma en materiaal conform de islamitische onderwijsprincipes?*
- 1 gegrond in authentieke en betrouwbare kennis van de islamitische kennistraditie, en daarbij ook recht doend aan de interne diversiteit daarbinnen en de verschillende rechts- en theologische scholen (madhāhib).¹⁷*
 - 2 voldoende aan islamitisch-pedagogische en onderwijskundige kwaliteitseisen en waarden*
 - 3 coherent, waarbij vakken middels een doorlopende leerlijn met elkaar samenhangen conform de opbouw en structuur van de islamitische kennistraditie.*
- D** *Zijn de lesmethoden- en materialen aangepast aan de Nederlandse context? Wordt aandacht besteed aan:*
- 1 de voertaal van de lessen in de Nederlandse (en Nederlandstalige) context¹⁸*
 - 2 teksten en audiovisuele materialen die de belevingswereld van leerlingen representeren*
 - 3 inclusief taalgebruik dat getuigt van respect en openstaan voor anderen, en vermijden van negatieve, polariserende of generaliserende uitingen, die de verschillende deelidentiteiten van de leerlingen als mogelijk conflicterend weergeven?*

17 De Nederlandse moslimgemeenschap groeit in diversiteit. Moslimkinderen krijgen op school, in de moskee, op sport en in de buurt steeds meer te maken met moslims die hun geloof op verschillende manieren praktiseren. Het wordt in groeiende mate belangrijk om ook in moskeewonderwijs rekening te houden met deze diversiteit. Voor inzicht in recente ontwikkelingen in de Nederlandse moslimgemeenschap zie Nhass, H. & Vlug, J. (2022) *Muslims en hun medemensen. Een kwalitatieve verkenning naar burgerinitiatieven van moslims in Nederland*. Kennisplatform Inclusief Samenleven

18 Jonge Nederlandse moslims spreken steeds minder vaak (vloeiend) de taal van het land van herkomst (zoals Arabisch of Turks) of zijn bekeerling die deze talen niet machtig zijn. Er is daarom een groeiende behoefte bij jonge moslims aan onderwijs over de islam in de Nederlandse taal en een islamitische theologie die aansluit bij het Nederlandse discours [Nhass, H. & Vlug, *ibid*].

Onderdeel 3: Pedagogisch-didactische aandachtspunten

De islamitische kennistraditie produceerde door de eeuwen heen een bulk aan relevante pedagogisch-educatieve literatuur die, naast wetenschappelijke inzichten uit de hedendaagse pedagogiek, een leidraad kunnen zijn voor kwalitatief moskeeonderwijs. Het voert te ver om deze rijke kennistraditie hier te beschrijven. Het kwaliteitskader beperkt zich tot een aantal aandachtspunten en aanknopingspunten, die in de huidige praktijk in Nederland vaak nog voor verbetering vatbaar zijn.

1 Algemene pedagogische aandachtspunten

Zowel de klassieke literatuur van de islamitische kennistraditie als de hedendaagse literatuur over informeel islamitisch onderwijs in de westerse context beschrijft relevante pedagogische principes. Deze zijn ontleend aan de primaire bronnen van de islam (Qur'an en hadith) en de daaruit voortvloeiende islamitische wetenschappen. Een thematische analyse van hedendaags onderwijsmateriaal in moskeeonderwijs benadrukt bijvoorbeeld het pedagogische belang van warme en ondersteunende relaties tussen leerkracht en leerling, ruimte voor dialoog en stimuleren van een onderzoekende en reflexieve houding.¹⁹ Deze principes worden bevestigd in de islamitische kennistraditie. Zo spreekt Islamitisch theoloog en pedagoog al-Ghazali (d. 1111) over de innige band en vriendschap tussen leerling en docent (*ṣuḥba*), op basis van het voorbeeld van de profeet Mohammed en zijn relatie met zijn metgezellen.²⁰ De islamitisch pedagoog al-Zarnuji (d. 1223) noemt als kenmerken van een goede docent dat deze beschikt over inhoudelijke kennis en expertise (*'ilm*), maar ook over bepaalde karaktereigenschappen, zoals zachtaardigheid (*hilm*) en geduld (*ṣabr*).²¹ Daarnaast zorgt de docent voor een veilige leeromgeving, waarin discussie (*mudhākara*), argumentatie (*munāzara*) en vragen stellen (*muṭāraḥa*) ruim plek hebben.²² Historicus en socioloog Ibn Khaldun (d. 1406) benadrukt het hebben van een kritische houding waarin kennis niet zomaar blind wordt geaccepteerd (*taqlīd*) maar juist wordt geverifieerd (*taḥqīq*) op basis van logica en argumentatie.²³ Daartoe moeten zowel docent als leerlingen bereid zijn om te leren en beschikken over een reflecterend vermogen.

Deze punten sluiten goed aan op de wetenschappelijke onderwijsliteratuur, die wijst op het belang van interactief werken, met aandacht voor argumentatie, samen leren in dialoog en kritische reflectie²⁴. Een belangrijk onderdeel van kwaliteitsbeleid vormt verder het klassenmanagement. Daarin gaat het, naast een ondersteunend klimaat, ook om leidend gedrag en structuur, met duidelijke regels²⁵. De didactische aandachtspunten hebben betrekking op de effectieve overdracht van de lesstof die het kind in staat stelt deze te begrijpen en toe te passen.

19 Claire Alkouatli, "Pedagogies in Becoming Muslim: Contemporary Insights from Islamic Traditions on Teaching, Learning, and Developing," *Religions* 9, no. 11 (2018): 367.

20 Zehra Vlug-Ünver, "Islamic Education and the Project of Moral Retrieval: A Comparison Between al-Ghazālī and Dewey," *International Journal of the Asian Philosophical Association* 10, no. 1 (2017): 66-67.

21 Al-Zarnuji, 116.

22 Al-Zarnuji, 134.

23 Zie voetnoot 7. Zie ook Maaïke van Berkel, "Onder Historici: Ibn Khaldûn en de geschiedwetenschap," in *Ibn Khaldûn en zijn wereld*, red. Maaïke van Berkel en Rudi Künzel (Amsterdam: Bulaaq): 21-39.

24 Bv. Van der Linden, J., & Roelofs, E. (2000). *Leren in dialoog*. Groningen: Wolters-Noordhoff. en Leeman, Y., & Pels, T. (2006). Citizenship education in the Dutch multi-ethnic context. *European Education*, 38(2), 64-76.

25 Bv. Wubbels, Th., Den Brok, P., Veldman, I., & Van Tartwijk, J. (2006). Teacher interpersonal competence for Dutch multicultural classrooms. *Teachers and teaching: theory and practice*, 14(4), 407-433.

Zo dient de lesverzorger rekening te houden met de ontwikkelingsfase van de kinderen en het lesaanbod daarop af te stemmen. Maar ook oog te hebben voor de niveaoverschillen tussen leerlingen en zo nodig differentiatie toe te passen. Dit sluit tevens aan bij het idee van adaptief onderwijs in de islamitische kennistraditie, waar aandacht voor het niveau van het kind centraal staat.²⁶

Om dit alles te kunnen realiseren dienen leskrachten voldoende pedagogische en didactische vaardigheden te hebben. Een cursus islamitische pedagogiek zou daarbij kunnen helpen, waarbij gebruik wordt gemaakt van de islamitische kennistraditie en algemene onderwijskundige en didactische uitgangspunten. Daarnaast zou een samenwerking met het reguliere onderwijs in dit kader wellicht vruchtbaar kunnen zijn.

Enkele vragen om te beginnen. Van welke pedagogisch-didactische principes gaat het onderwijs uit op het gebied van:

- A ***interactief werken***
- B ***klassenmanagement; omgang met straffen en belonen***
- C ***leerling-docent relaties***
- D ***kritisch denken en reflexiviteit***
- E ***adaptief onderwijs***

²⁶ Vlug-Ünver, 66-67 (2017).

2 Specifieke aandachtspunten in de Nederlandse context

In het moskeeonderwijs vormt ook de plaatsbepaling van opgroeiende kinderen als ‘moslim in Nederland’ een belangrijk aandachtspunt. Uit onderzoek blijkt dat jonge generaties moslims vaak behoorlijk anders opgroeien dan hun ouders.²⁷ Zij zijn vaak hoogopgeleid, spreken de Nederlandse taal uitstekend en kennen het Nederlandse culturele referentiekader feilloos. Dat betekent ook dat de huidige generatie moslimjongeren en -kinderen nogal eens andersoortige vragen heeft en tegen andere kwesties aanloopt als hun ouders. Dat verschillende referentiekader kan mogelijk zorgen voor spanning, vooral als moslimjongeren worstelen met diverse identiteiten en loyaliteiten.

De moskee kan een veilige en geborgen omgeving zijn waarin moslimjongeren leren omgaan met deze spanningen. De docent speelt daar een cruciale rol in. Het is daarom belangrijk dat de docent zelf voldoende vertrouwd is met dit referentiekader, maar ook dat de stijl van lesgeven en de lesinhoud voldoende aansluit op de leefwereld van moslimjongeren en de thema's en actualiteiten die spelen in de Nederlandse samenleving. Het is bijvoorbeeld van belang dat docenten voldoende cultureel sensitief zijn, zodat ze kunnen omgaan met etnische, culturele en intra-religieuze diversiteit in de klas, en de mogelijke spanningen en wederzijdse beeldvorming die dat oplevert. Daarnaast is het van belang dat docenten in hun onderwijs aan de kinderen voldoende handvatten bieden om hen voor te bereiden op het leven als moslim in een diverse Nederlandse samenleving.

De criteria voor docenten in hun omgang met en ondersteuning van hun leerlingen bestaat uit vijf punten.

- A ***Zij tonen persoonlijke interesse in de leerlingen en verplaatsen zich in hun ervaringswereld.***
- B ***Zij haken in op (spontane) opmerkingen en uitwisselingen in de klas, ook over actuele maatschappelijke vraagstukken die leerlingen ter sprake brengen, en zij reageren in dergelijke situaties open, respectvol en responsief.***
- C ***Zij zijn een voorbeeld door hun open en respectvolle houding en gedrag, ook jegens bijvoorbeeld andersdenkenden.***
- D ***Zij gebruiken Nederlands als voertaal (naast herkomsttaal of Arabisch) ten behoeve van het begrip van leerlingen van de lesstof, hun vermogen zich te uiten en de verbinding van hun leefwerelden binnen en buiten de moskee.***
- E ***Zij stimuleren zelfreflectie, het zelf kritisch nadenken en eigen meningsvorming.***

²⁷ Zie Nhass, H. & Vlug, J. (2022). Zie ook Mehdi Bozorgmehr en Philip Kasinitz (red.), *Growing Up Muslim in Europe and the United States* (New York: Routledge, 2018).

Onderdeel 4: Randvoorwaarden voor moskeeonderwijs

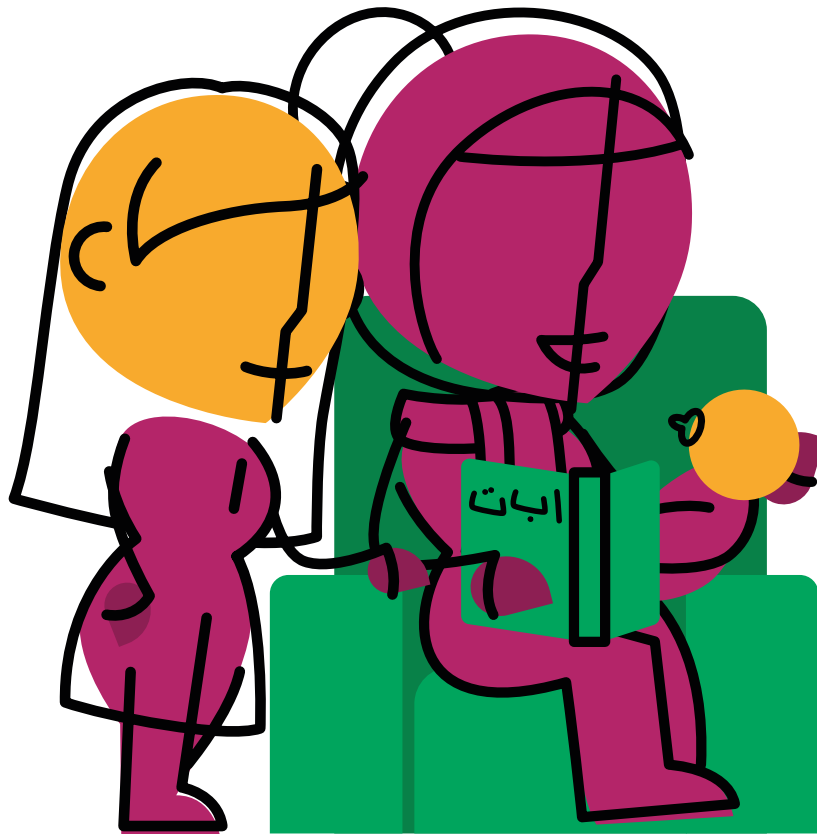
In dit laatste onderdeel bespreken we enkele belangrijke randvoorwaarden, waaraan moet worden voldaan om de kwaliteit van het moskeeonderwijs te bevorderen.

1 Ouderbetrokkenheid

Voor de ontwikkeling van kinderen in hun schoolloopbaan is het gunstig als de systemen waarin zij opgroeien samenwerken en op elkaar zijn afgestemd, dus in dit geval als er partnerschap is tussen ouders en de moskeeschool. Islamitisch onderwijs en opvoeding is immers een taak die moskeeën en ouders met elkaar delen. Afstemming is van belang over de opvoedings- en onderwijswaarden, normen en standaarden thuis en in de moskee.²⁸ Belangrijke elementen van het pedagogisch partnerschap zijn tweerichtingsverkeer in de communicatie met ouders, afstemming over het leren thuis en op school, gedeelde ondersteuning en gezamenlijke besluitvorming.

A *Is sprake van betrokkenheid van (beide) ouders? Hoe wordt deze georganiseerd? Met welke doelen en via welke activiteiten?*

B *Hebben ouders inspraak in de visievorming en het (kwaliteits)beleid en hoe wordt deze georganiseerd?*

²⁸ Farah (2018), 8.

2 Betrokkenheid en competenties van docenten

Docenten zijn onmisbaar voor het onderwijs. Tegelijkertijd staat of valt goed onderwijs met de kwaliteiten van degenen die lesgeven. Om te beginnen is het organiseren van draagvlak onder de docenten voor (veranderingen in) de visie op het moskeeonderwijs, de beoogde doelen en de pedagogisch-didactische aanpak van groot belang. Zonder input en medewerking van de docenten is verandering aanbrengen in de visie en praktijk van het onderwijs niet wenselijk, maar ook inefficiënt.

A *Wordt er draagvlak georganiseerd voor de onderwijsvisie onder (vrijwillige) docenten?*

Zeker bij vrijwilligers is het belangrijk om specifieke eisen te stellen aan hun pedagogische en didactische vaardigheden. Vaardigheden om interactief te kunnen werken, verschillende werkvormen toe te passen om het leerproces te stimuleren en het onderwijs zo vorm te geven dat er aansluiting plaatsvindt op het niveau van de leerlingen en op hun belevingswereld.

A *Welke functie-eisen worden aan de leerkrachten gesteld, wat betreft kennis, competenties als beheersing van het Nederlands, pedagogisch-didactische vaardigheden?*

B *Welke eisen zijn er wat betreft de achtergrond en kenmerken van de vrijwilliger (opleidingsniveau en -richting, beroep, religieuze overtuiging)?*

C *Worden er mogelijkheden voor deskundigheidsbevordering geboden, in de vorm van training, begeleiding en vormen van lerend werken (supervisie, intervisie, casuïstiekbespreking) van leerkrachten?*

3 Faciliteiten

Ook de beschikbare faciliteiten dragen bij aan een veilig, kindvriendelijk en effectief onderwijsklimaat.

A *Wat is de conditie van de klaslokalen, indeling en welke faciliteiten/hulpmiddelen zijn beschikbaar?*

B *Voldoet het gebouw aan veiligheidseisen, bijvoorbeeld brandveiligheid*

C *Voldoen de materialen aan bepaalde eisen (meubilair, schoolbord, computers, geluidsapparatuur etc..)?*

D *Hebben de leerlingen de fysieke mogelijkheid om tijdens de pauze te spelen, zo ja waar, voldoen die plekken aan kindvriendelijke eisen?*

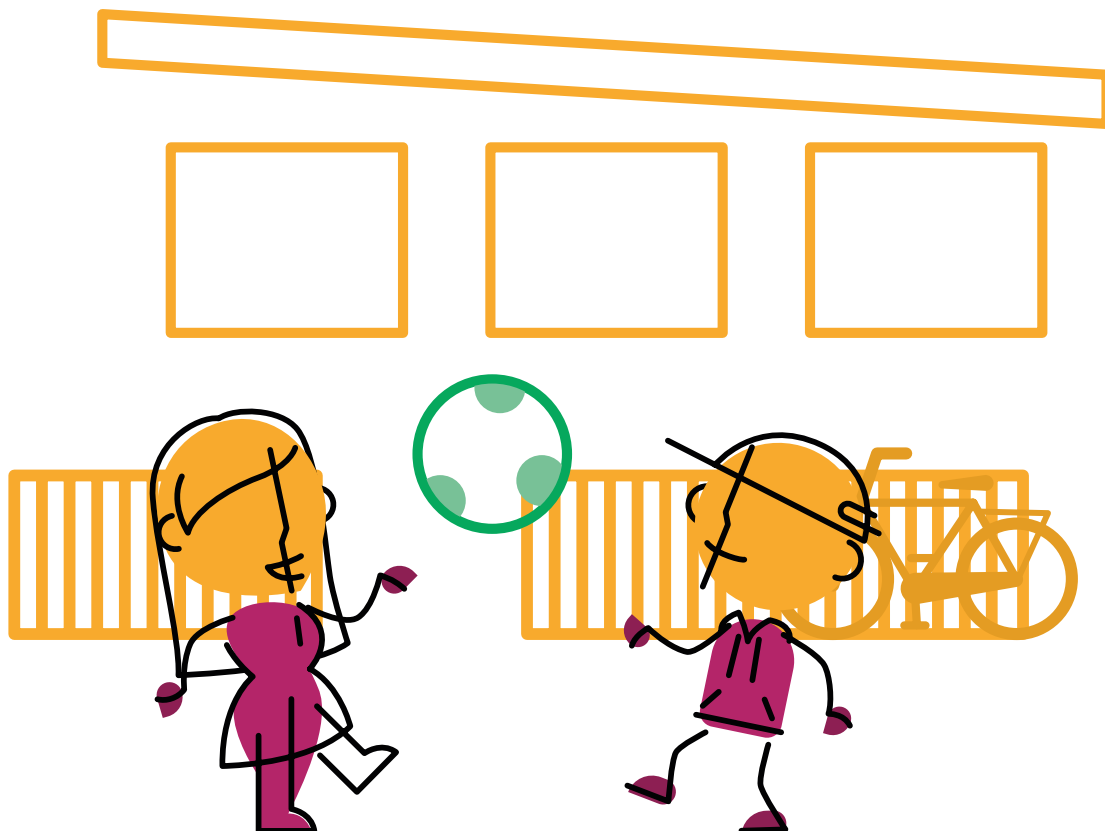
4 Organisatorische context

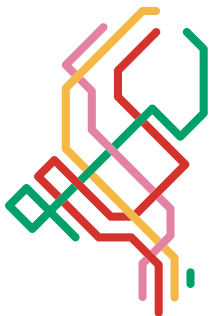
Goede organisatorische afspraken helpen bij het bieden van goed onderwijs. Aan de ene kant gaat het om de interne organisatiestructuur binnen de moskee die ervoor zorgt dat het onderwijs in goede banen wordt geleid.

- A ***Is er sprake van een of meerdere bestuursleden met de portefeuille onderwijs die verantwoordelijk én competent is/zijn over het onderwijsproces en toezien op de kwaliteit?***
- B ***Is er een onderwijscommissie die de praktische zaken en ontwikkeling van de kinderen volgt en het onderwijs vormgeeft?***

Anderzijds gaat het om de samenwerking met lokale of regionale organisaties die betrokken zijn bij de opvoeding en ontwikkeling van de kinderen die het moskeeonderwijs genieten. Een sterke samenwerking tussen pedagogische partners leidt ook tot betere verbinding tussen de verschillende (leef- en belevings)werelden van de kinderen.

- A ***Is er sprake van samenwerking met andere organisaties in de buurt (scholen, buurtorganisaties etc.), zoals contact met basisscholen uit de omgeving omtrent onderwijs en de manier waarop deze wordt vormgegeven?***
- B ***Wordt er uitwisseling/feedback georganiseerd met andere (moskee)organisaties ten behoeve van kwaliteitsontwikkeling?***
- C ***Is er aandacht voor evaluatie van het onderwijs waarbij de waardering en beoordeling van leerlingen, ouders en leskrachten wordt betrokken?***

COLOFON

Financier: Ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid

Auteurs: Drs. A. Hamdi

Em. prof. dr. T. Pels

M. Day, MSc

Drs. J. Achahchah

J. Vlug, MA

Met medewerking van: Asma Claassen (Islam-Wise)

Hassan Barzizaoua (Lisaan)

Ontwerp en Illustraties: Luc Parhan

Uitgave: Kennisplatform Inclusief Samenleven
p/a Kromme Nieuwegracht 6
3512 HG Utrecht
T (030) 230 3260

De publicatie kan gedownload worden via de website van het Kennisplatform Inclusief Samenleven:
<http://www.kis.nl>

ISBN 978-94-6409-160-1

Kennisplatform Inclusief Samenleven doet onderzoek, adviseert en biedt praktische tips en instrumenten over vraagstukken rond inclusie en diversiteit. Daarnaast staat het platform open voor vragen, signalen en meningen en formuleert daar naar beste vermogen een antwoord op. Deze kennisuitwisseling is bedoeld om een fundamentele bijdrage te leveren aan een pluriforme en stabiele samenleving. Kennisplatform Inclusief Samenleven is een programma van het Verwey-Jonker Instituut en Movisie. Blijf op de hoogte van alle projecten, vragen en antwoorden en andere kennisuitwisseling via www.kis.nl, [de nieuwsbrief](#), [Twitter](#) en [LinkedIn](#).

© Kennisplatform Inclusief Samenleven, Utrecht 2022.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld. The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

T 030 230 32 60

E info@kis.nl

I www.kis.nl